

DET KONGELIGE TEATER

Kolossen

- EI BLOT TIL LYST

DET KONGELIGE TEATER

Sæson 2001/2002

DET KONGELIGE TEATERS INFO-SERIE · NR. 1

Bygningshistorie og teaterdebat

AF OLE NØRLYNG

- EI BLOT TIL LYST

*Det Kongelige Teater: gavlsiden
af N. Eigtveds teaterhus, Gamle
Scenes loggia facade, Utzon-
Franks skulpturer på Stærekas-
sens scenetårn.*

Et bygningshistorisk rids

Stort og betydningsfuldt byggeri har altid vakt debat, sat sindene i kog og delt folk op i for og imod. Spørgsmål til et stort byggeris funktionsduelighed, dets æstetiske og miljømæssige kvaliteter og dets finansiering kan næppe undgå at skabe polemik. Desuden bør offentligt byggeri eksemplificere det bedste, tiden formår, siger man. Men hvad er det bedste?

Det Kongelige Teaters bygningshistorie, der er et slemt eksempel på kronisk vokseværk, er så sandelig ingen undtagelse: Hvert et spadestik - ja selv de spadestik, der aldrig er blevet taget, har vakt debat.

Stor var glæden over det smukke palæagtige hus, Frederik V lod hofbygmester Nicolai Eigtved opføre i 1748 som stadens teater, efter at man under den pietistiske Christian VI havde måttet undvære enhver form for teatralisk forlystelse.

Men den nærmest enstemmige begejstring for det sirlige hus, der havde betydelig lighed med Prinsens Palæ (Nationalmuseet) og palæerne i Frederiksstaden, forstummede hurtigt. Det er for lille, sagde man, og så knagede det i alle kroge.

Sagen var, at dengang havde man en vis øvelse i at smække alle slags festbygninger op i rekordtempo, bl.a. fordi man ikke regnede med, at de skulle have en særlig lang levetid. Men i dag mere end 250 år senere må vi konstatere, at teatret på Kongens Nytorv tilsyneladende var kommet for at blive. Derfor har det i årenes løb også været nødvendigt med et væld af ombygninger, diverse udvidelser og forbedringer, nedrivninger og nybygninger.

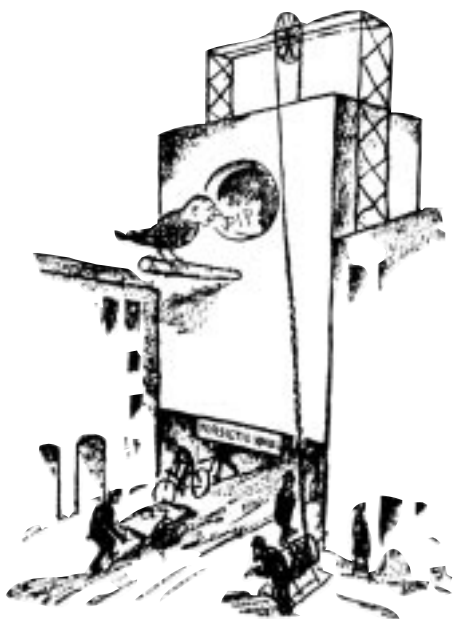
SÅLEDES SKREV HENRIK HERTZ I 1849 OM DET GAMLE TEATER:

“I hundred år - hvordan, det ved kun Gud - har dette skrøbelige hus holdt ud. Til trods for rotter fra kanalens pøs. Til trods for loft og gulv, der rev sig løs.”

Parti af Kongens Nytorv med det lave Gjethus og N. Eigtveds palæagtige teaterbygning fra 1748. Stik af J.J. Bruun: Novus Atlas Dania, 1761.

Det gamle Kongelige Teater i dets sidste periode efter stadsbygmester N.S. Nebelongs udvidelse, der medførte, at scenehuset kom til at rage langt op over forbygningen. Det så ikke så godt ud. Fotografi fra ca. 1865. Kunstakademiets Bibliotek.

Efter 1849, hvor teatret formelt blev overdraget til folket, hvilket også indebar de økonomiske forpligtelser, steg utilfredsheden såvel af funktionsmæssige grunde som af æstetiske. Ombygningerne havde gjort det gamle hus til en hæsliq tretrinsraket: Forrest ud mod byens torv et klassicistisk indgangsparti med tempelgavl og tilkørselspavilloner, næsten skjult et sammenklemt midterparti fra den oprindelige bygning anno 1748 og bagerst en anselig scenebygning med plads til snoreloftsteknikken. Der var ikke gjort noget forsøg på at bringe harmoni i det kludrede byggeri. Tværtimod ragede teatrets bagdel helt umotiveret i vejret. Denne disharmoniske deling i bygningens ydre kan på sin vis opfattes som en fysisk demonstration af et indre og langt mere grundlæggende problem, nemlig teatrets gamle mangedenede funktion som såvel skuespilhus, operahus og balletscene - alt sammen til tonerne fra Det Kongelige Kapel.

Efter alverdens politiske stridigheder, hvor næsten alt var bragt frem, der kunne fremføres for og imod statslig teaterdrift, lykkedes det i 1874 at indvi en helt ny teaterbygning - Det Kongelige Teater, vi i dag kender som Gamle Scene. Dette byggeri vakte også umådelig debat, bl.a. anså nogle den ædle profil, Kongens Nytorv indtil da havde kunnet fremvise fra Charlottenborg via Harsdorffs trekantsgavlprydede hvide palæ og det lave Gjethus til det første teaters klassicistiske facade, som værende aldeles ødelagt. Man betegnede nybyggeriet som vandalisme. De fleste jublede dog over, at byen endelig havde fået et teater, der havde internationalt format. Men der skulle ikke gå længe....

Allerede i 1886 begynder debatten om en tale- eller intimszene at tage form. Og så fremdeles. Kommission efter kommission, lovforslag efter lovforslag. Hvert år sin teaterdebat. I 1913 ser man endog en "talescenernes parade", og i 1930 er det Stærkasse-byggeriet, der vækker ramaskrig. "Silopakhusagtigt tårnuhyre" lyder det bl.a. om scenetårnet, man var ved at hænge hen

Kongens Nytorv i snevejr omkring midten af 1800-tallet. Berømmet var det smukke forløb af pilastre og trekantsgavl, fremspring og facadeflader fra Charlottenborg via Harsdorffs Palæ, Gjethuset og Det Kongelige Teater. Farvelagt litografi efter tegning af Heinrich Hansen.

Det Kongelige Teaters loggiaprydede facade, som det har set ud siden 1874.

Holger Jacobsens teaterprojekt over Tordenskjoldsgade blev hurtigt døbt Stærkassen, og satiren leverede talrige karikaturer, som her hvor man foruden at gøre grin med stærkasseshullet satiriserer over scenetårnets højde. Politiken den 27. marts 1928.

over Tordenskjoldsgade. End ikke verdenskrige kan sætte en stopper for teaterdebatter, som i 1960'erne for alvor bryder løs igen. I 1980'erne er det ombygningen af Gamle Scene, der realiseres - uden at det planlagte ny skuespilhus gennemføres.

Lapperier og atter lapperier.

Lige bortset fra vort århundredes store brobyggeri, er Danmark jo lapperiernes land.

Og hvad nu senest...? Operahus! Skuespilhus!

EIGTVEDS HUS

Det begyndte som sagt med, at man kedede sig. Harald Langberg skriver i sin gennemgang af det første kongelige teater *Kongens Teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1774*, at fremmede, der kom til byen under Christian VI, måtte finde byen utålelig. Intet teater!

Dennes mere letsindige og langt fra pietistiske efterfølger Frederik V holdt af pragt og forlystelser, og så var han gift med en elev af Händel, den engelske prinsesse Louise, der elskede opera. Holberg var endnu i live - så teatertanken rumlede både her og der. Hvorom alt er, så stillede kongen i 1747 den militære grund med søetatens såkaldte Tjærehus til rådighed for et teaterbyggeri. Det lå lige ud til Kongens Nytorv mellem Holmens Kanal - der vitterlig var en kanal - og det gamle kanonstøberi Gjethuset. Gamle professor Holberg havde kort tid inden arbejdet med planer om et teater i Nørregade, men en placering på Kongens Nytorv var langt at foretrække, fordi teatret dermed kom til at ligge på byens fornemste plads, der var centrum for hele staden. Der har det så ligget lige siden, og senere tiders kunstnere har så godt som altid ytret mishag, når der har været planer om at flytte dem og deres kunstart bort fra den historiske grund.

Hofbygmester Nicolai Eigtved leverede tegningerne til teatret, og mens håndværkerne sled i sensommeren og efteråret 1748, skrev Thura sin *Hafnia Hodierna*. Thura havde heldigvis aktuali-

Kongens Nytorv med Charlottenborg og Gjethuset. Yderst til højreses Tjærehuset. Her blev det første komediehus bygget i 1748.

Skuespilhuset eller fra 1770 "Den kongelige danske Skueplads" i N. Eigtveds udformning fra 1748. Facaden mod Holmens Kanal. Fra *Thuras Hafnia Hodierna*, 1748.

Gavlsiden af N. Eigtveds oprindelige teaterhus mod Kongens Nytorv. Her var hovedindgangen, og lige indenfor lå teatrets forhal. Kobberstik fra *Thuras Hafnia Hodierna*, 1748.

tetssans nok til at få stukket et par kobberstik, som viste, hvordan hovedfacaderne på teatret ville komme til at se ud. De er vor bedste kilde til det første teater på Kongens Nytorv.

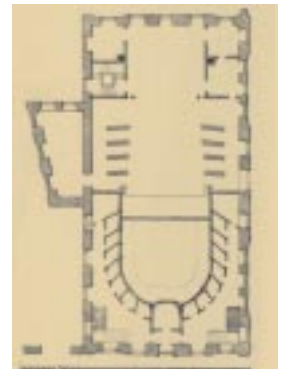
Eigtveds hus var muret op i ørelisenstil med sokkel, beletage, lav mezzanin og stort mansardtag. Den smalle indgangsfacade - med den meget lille indgangsdør ud mod torvet - strakte sig over fem fag, mens husets langside var opdelt i elleve fag. Grundstenen blev lagt den 4. juli 1748, og den første forestilling i det færdige teater fandt sted på dronning Louises 24-års fødselsdag den 18. december - mindre end et halvt år senere!

To franske komedier stod på plakaten. Teatret markerer sig fra starten som et komediehus, men vi ved, at der allerede i første sæson også blev danset på teatret. Der skulle imidlertid gå næsten et år, inden den første opera, Scalabrinis *La Semiramide riconosciuta*, blev opført af de italienske operister på teatret. Husets indvielse som operascene den 9. oktober 1749 indebar teatrets første tilbygning, idet Eigtved måtte skabe et magasin til operaens pladskrævende kulisser - en tilbygning, der blev placeret på den "usynlige" side ind mod Gjethuset.

Så var teatret på Kongens Nytorv da både skuespil-, opera- og balletscene, ligesom Det Kongelige Kapel gradvist fandt sin plads i graven foran prosceniet. En samdrægtighed, der med alle de skænderier, man kender i enhver god familie, har eksisteret lige siden.

Teaterdrift er altid en risikabel affære, og rent arkitektonisk er der i forbindelse med Det Kongelige Teater tale om byggeri på gyngende grund. Arkæologerne har rullet beviset frem for vore øjne: Det Kongelige Teater, såvel det første som det nuværende, er bygget på gammel havbund og kystlinie. Da Eigtved tog fat, hamrede man først en lang række pæle ned i den sumpede grund, men denne pilotering var utilstrækkelig. Allerede 25 år

Grundplan af N. Eigtveds teaterhus med teatrets første tilbygning, der vendte ud mod Gjethuset. Tilskuerrummet, der kunne rumme henved 600 tilskuere, var et logeteater med kongelogen bagerst midt for scenen. Teatermuseet.

efter det første byggeri viste det sig, at huset var bygget på så fugtig grund, at en grundvandspumpe helt op til vor tid var en nødvendig funktionær på teatret, som Alf Henriques udtrykker det i bogen *Teatret paa Kongens Nytorv 1748-1948*.

HARSDORFFS OMBYGNING

Et var det våde underlag, der havde sat råd i teatrets tømmerværk, noget andet var dets økonomi og stadige behov for øgede indtægter. Spillede man det rigtige repertoire, viste det sig, hvor stort behovet var for teater. Man måtte bestandigt sørge for flere tilskuerpladser, og i løbet af teatrets første 25 år steg tilskuerkapaciteten fra 782 pladser til 930. Når der samtidig ikke blev gjort noget radikalt ved adgangsforholdene - og teatret tillige var meget vanskeligt at opvarme - ja så kan det ikke undre, at man oven på statskuppet i 1772, hvor man sendte den italienske opera bort og reorganiserede teatret, også indså, at en ombygning var nødvendig. Den 14. maj 1773 spillede der for sidste gang i Eigtveds hus, hvorefter hofbygmester C. F. Harsdorff rykkede ind med sine tegninger og svende.

Indgangspartiet mod Kongens Nytorv blev helt fornyet, idet Harsdorff forsynede Eigtveds hus med en klassicistisk tempellignende tilbygning, smykket med joniske pilastre og kronet af en udhugget trekantsfronton med muserne Thalia og Melpomene hvilende på et alter og omgivet af tragediens og komediens attributter. Det ny indgangsparti gav bedre plads til vestibulen kaldet "forstuen" og de nødvendige trapper. Det var ved denne lejlighed, man opsatte en plade med teaterbygningens data over den stadig meget lille indgangsdør. Denne plade er nu indmuret i væggen i forhallen på Gamle Scene. Pladens dimensioner anskueliggør i dag, hvor smal den oprindelige indgang har været. Senere i 1792 foretog C. F. Harsdorff endnu en ombygning, hvorved det ny indgangsparti blev forsynet med de karakteristiske to tilkørselspavilloner i hjørnerne. Så kunne man herefter køre tørskoet til teatret.

I 1792 foretoges atter, på teaterchefen grev Ahlefeldts initiativ, en ombygning under Harsdorffs ledelse. Der blev tilbygget de to tilkørselspavilloner, og der opsattes stenpiller, jernlænger og lygter på pladsen foran teatret som betegnende enemærker for kørende og gående.

Teatret efter professor C.F. Harsdorffs ombygning i 1774, hvor der dels blev skabt en ny tempellignende facade ud mod Kongens Nytorv og dels var tale om en betydelig udvidelse af tilskuerrummet.

Dette er guldalderens teater, således som H.C. Andersen, J.L. Heiberg og A. Bournonville kendte det. I 1837 forandredes teaterbygningen igen. Denne gang gjaldt det en ombygning af tilskuerrummet. Sidemurene rykkedes så langt ud, at der blev bredere gange bag logerne. Litografi antagelig efter tegning af C.F. Christensen ca. 1840.

Den sidste aften i det gamle hus. Man er midt i et Bournonville-tableau, hvor det nye teater toner frem på bagtæppet. Over scenebygningen ses det berømte motto "Ei blot til Lyst".

Illustreret Tidende, juni 1874.

Indvendig splittedes tilskuerrummet fuldstændigt. Ved at flytte muren mod Gjethuset gjorde Harsdorff hele huset bredere. Kongelogen blev flyttet til siden, det vi i dag kalder Kongesiden, og det udvidede tilskuerrum gav plads til flere. Over prosceniet, der nu blev forsynet med forgyldte korintiske halvsøjler, anbragte man det berømte motto "Ei blot til Lyst".

Bekendt er det, hvorledes man dengang skændtes om, hvem af de datidige direktører, der var mottoets fader, og hvorledes digteren J. H. Wessel afgjorde stridighederne.

"De har alle fire lavet det", sagde Wessel, "Paulli foreslog, at der skulle stå "Lyst", Carstens holdt på, at der dog måtte stå "til Lyst", Bornemann mente, det burde hedde "blot til Lyst", og endelig kom Jacobi og satte det lille "Ei" til."

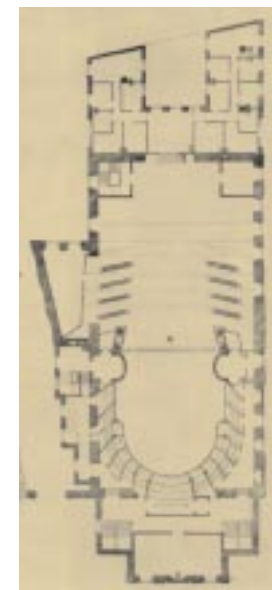
Bagerst blev Eigtveds gamle bagmur dækket af en tilbygning, der gav plads til smårum, garderober etc., hvilket igen medførte, at Harsdorff kunne bygge en stor, ny scene.

Denne teaterbygning, der blev indviet på kongens fødselsdag den 31. januar 1774, lod med visse ændringer sig anvende i præcis 100 år - dog med tilbygninger, der gradvis gjorde helhedsindtrykket mere og mere grotesk - ligesom man på grund af teatrets forøgede aktiviteter måtte erhverve talrige lokaler ude i byen, f.eks. til garderober og magasiner.

SÅLEDES SKRIVER AUGUST BOURNONVILLE I 1849:

"Teatret ejer en uhyre garderobe, så stor at man har måttet købe en særdeles kostbar gård i Lille Strandstræde til opbevaringssted. Desforuden ligger alle aflukker og trappegange på teatret, ja flere lokaler på Gjethuset og Gammelholm fulde af klædningsstykker og armatur."

Rammerne var ved at sprænges. I 1837 havde man ombygget tilskuerrummet i Harsdorffs teater. Det havde endnu engang medført flytning af mure. Befolkningstilvæksten og teaterinteressen i guldalderen var stor, og teatret havde vanskeligt ved at følge

Eigtveds hus blev med tiden indkapslet af diverse tilbygninger. Denne grundplan viser, hvorledes C.F. Harsdorff, dels har tilbygget ud mod Kongens Nytorv og dels ned mod Holmen. Tilskuerrummet er blevet udvidet. Konge- og hoflogen er blevet trukket frem ved scenen. Teatermuseet.

med kravene til det, der mere og mere fremstod som folkets og nationens teater. Lapperierne var langtfra nok til at afhjælpe mangler som f.eks. en rummelig forsal og tilskuerfoyer. Stolesæderne var nedslidte, scenemaskineriet forældet, og der var overhovedet ingen afstillingsplads ved scenen. Belysningen leveredes stadig af olielamper, og det på et tidspunkt, hvor gas var ved at finde indpas.

Teatervirksomheden var løbet fra bygningen, og derfor besluttede man i 1855 at pålægge arkitekten, professor Bindesbøll, en ombygning af tilskuerrummet. Men trækvinden og den snævre plads i gangene forblev den samme. At forsalen var blevet gjort endnu mindre, og at man havde skubbet "Ei blot til Lyst" lidt væk til fordel for nogle nye kranser, gjorde ikke det hele bedre. To år senere var det arkitekten Nebelong, der for at give plads til tæppetæk over scenen og i øvrigt forny hele det nedslidte maskineri måtte forhøje taget over scenen betragteligt. Resultatet blev en indlysende arkitektonisk misfoster, og selvom det stadig rumlede med lapperier, var man ved at være klar over, at en nybygning måtte til.

DET NY TEATERBYGGERI

En ikke uvæsentlig forudsætning for debatten, der allerede i 1850'erne førtes om et nyt teater og dets placering, var det forhold, at marinens gamle område Gammelholm med orlogsværft etc. blev udlagt til bebyggelse. Siden 1831 havde der i den anledning været nedsat den ene kommission efter den anden, og af de planer, arkitekterne C. Seidelin (1852), G. F. Hetsch (1855) og endelig F. Meldahl (1859) fremkommer med, ses det, at man på ideplan opererede med "et nyt tarveligt teater" placeret øst for det gamle - stort set som resultatet blev.

Den endelige plan for Gammelholms bebyggelse blev udstukket af Meldahl og tog form i midten af 1860'erne, hvilket indebar fastlæggelse af Tordenskjoldsgade og Heibergsgade. Meldahl

Det gamle Kongelige Teater mod Kongens Nytorv gengivet af H.G.F. Holm, Fattig-Holm fra midten af 1850'erne. Ser man grundigt efter, aner man, at Harsdorffs facade er blevet skæmmet af en tilbygning omkring trekantsgavlen. Den skyldes endnu en ombygning af tilskuerrummet, der blev foretaget i 1855.

Interiør af Det gamle Kongelige Teater, som det tog sig ud inden nedrivningen i 1874. Teatermuseet.

selv var, da planerne i 1871 til det ny teater blev offentliggjort, imod dets placering, fordi det ikke fik rigelig plads på alle sider. Trods denne modvilje blev Meldahl i det ny teaterbyggeris elvte time dog udnævnt til enevældig formand for byggekommissionen.

Nebelongs ombygning af det gamle teater i 1857 gav dødsstødet. Debatten blussede i folketinget og fængede i pressen. Ikke mindst den ivrige balletmester August Bournonville bragte med følgende skrifter, *Det Kongelige Teater som det er*, 1849, *Vort Theatervæsen, Randgloser til det nye Lov-Udkast*, 1851, *Et nyt Skuespilhuus i Kjøbenhavn*, 1852 og *Danske Theaterforhold*, 1866, meget ved til blået.

SÅLEDES SKRIVER BOURNONVILLE I 1852

OM ET NYT SKUESPILHUS:

“Da det reciterede skuespil er vor nationale hoved-branche, bør det først og fremmest komme i betragtning, altså ikke tænke på en scene, der i omfang skulle ligne de større opera-teatre”.

Balletmesteren pegede på et hus, der først og fremmest er egnet til taledramatikken. Bag dette mærker man en beundring og respekt for hele guldalderens blomstrende teaterlitteratur og dermed den placering i dansk kultur, som teatret havde opnået, ligesom synspunktet afspejler den kunstpædagogiske opfattelse, der tillægger skuespillet en folkeopdragende virkning, hvorved nationalscenen kan sammenlignes lidt med en lærestanstalt. Debatterne bølger med emner om teatrets tilskuerkapacitet, hvor synspunkterne spænder fra 1500 til 1700, opdeling af parket og parterre, billetpriser og dermed adgang for mindrebemidlede etc. I juni 1867 nedsættes en teaterkommission, som kommer med betænkning i oktober 1868. I den forbindelse stiller kongelig bygningsinspektør Christian Hansen sin ekspertise - det vil formodentlig også sige tegnede projekter til et nyt teater - til rådighed. Således har vi et skitseforslag fra Christian

Projekt til Det Kongelige Teater, signeret den 10. juni 1869 af Christian Hansen. Bygningsinspektør Christian Hansen stillede ekspertise til rådighed for livgivningsarbejdet i 1867-68 og 1870-71. Christian Hansen var således med både ved udarbejdelsen af konkurrencen og som deltager i denne. Der foreligger flere udkast fra hans side. Kunstakademiets Bibliotek samlingen af Arkitekturtegninger.

Dahlerups sidste skitse til Det Kongelige Teater. Der findes fra Dahlerups og Ove Petersens hånd flere facadeudkast. Nogle mere franske og nogle mere italienske. 1800-tallets store europæiske teaterbyggede - f.eks. Gottfried Sempers opera i Dresden, koncerthusene i Wien og Leipzig ligger bag, ligesom både Wieneroperaen og Künstlerhaus kan have inspireret - og indflydelse fra Pariseroperaen er også en mulighed. Den endelige facade er dog modelleret efter en kirke i Napoli. Kunstakademiets Bibliotek samlingen af Arkitekturtegninger.

Illustreret Tidende gengav i 1870-71 nogle af de indkomne forslag i arkitektkonkurrencen. Øverst ses arkitekterne Ludvig Fenger og Hans J. Holms udkast, der af dommerkomiteen fik tilkendt 2. præmie. Nederst er det arkitekterne P.C. Bønecke og Vilhelm Friederichsens forslag, der fik 3. præmien. Stilmæssigt kan man opdele de indkomne forslag i europæisk orienterede og nationale.

Hansens hånd, ligesom hans bror, den fra Ringstrasse-byggeriet i Wien berømte Theophilus Hansen, bliver bedt om at komme med tegninger.

Byggegrunden mellem Tordenskjoldsgade og Holmens Kanal ud mod Kongens Nytorv ligger fast, hvorfor Gjethuset må nedrives. Der diskuteres om et sammenhængende bygningshele over for en bygning delt i to dele med Heibergsgade ført igennem ud til Holmens Kanal i en kolonnade etc.

Endelig vedtages i maj 1870 det i vid udstrækning af folketingsmand Peter Chr. Zahle forfattede forslag til lov om opførelse af en ny teaterbygning. Der indbydes til en fri og almindelig arkitektkonkurrence baseret på en situationsplan og et konkurrenceprogram med 6 måneders indleveringsfrist, hvorefter en særlig sammensat bestyrelseskomite skal finde en vinder.

Indbydelsen offentliggøres den 6. december 1870, og den 6. juni er der indkommet i alt 12 projekter - et 13. indkom efter fristens udløb. I bogen *Trolden med de tre hoveder* gennemgår Elin Rask ikke blot intentionerne bag konkurrencen og de interne stridigheder i forbindelse med kåringen af vinderprojektet. Hun gennemgår hele det bygningshistoriske og kulturpolitiske spil, bl.a. med en temperamentsfuld August Bourmonville, der trækker sig, fordi han ser sig helt nedstemt, og en stærk brygger I. C. Jacobsen, der til gengæld trækker det længste strå.

Den 7. juli 1871 blev præmietageren udpeget. Med fem stemmer mod tre indstilles projektet "Pp", der viser sig at være indleveret af arkitekterne Jens Vilhelm Dahlerup og Ove Petersen. Grundstenen lægges af Christian IX den 18. oktober 1872. Byggeriet er forfulgt af en række uheld. Det medfører de velkendte overskridelser af budgetter og tidsfrister, og da den ny teaterbygning efter nedrivning af det Eigtved-Harsdorff'ske teaterhus endelig den 15. oktober 1874 kan indvies under umådelig festlig illumination, sker det halvanden måned senere end planlagt. Rent økonomisk medførte overskridelserne en rigsretssag i 1877, der dog endte med tiltalefraval.

Selvportræt-karikatur af J.V. Dahlerup - på vej hjem fra den store udlandsrejse med hovedet proppet af arkitektur i alverdens stilarter. Yderst til venstre aner man en loggiabygning med tre åbninger. Den fik lov til at genopstå som facaden på Det Kongelige Teater. Det kgl. Bibliotek.

Det ny teater var inddelt i tre afsnit: Det egentlige teater, en mellembygning, nedrevet i forbindelse med ombygningen af Gamle Scene 1982-85, og en magasinbygning, ligeledes nedrevet bortset fra facaderne ud mod Holmens Kanal og Tordenskjoldsgade. Dahlerup, der fra rejser og studier var meget internationalt og historisk orienteret, havde til det egentlige teater sørget for en overordentlig rig og festlig dekoration, såvel af eksteriør som af interiør. Det være sig facadens Pegasus gruppe - udført af billedhugger F. E. Ring - tilskuerrummets mægtige gaskrone med 244 blus, suppleret af 13 genier på 1. etages brystning, der hver i deres hænder holder en kuppellampe, for ikke at nævne den elegante kongeloge eller det traditionsrige proscenium og Akropolistæppe.

Ved indvielsen strålede alt i hvidt, i guld, i rødt. Dog ikke publikumsfoyeren, der udelukkende var smykket med blomster og grønt. Der skulle gå endnu ni år med svær økonomi og tovrækkeri, førend dette festrøm stod færdigt. Men det er en historie for sig.

Opgaven havde lydt på en nationalscene og dens rette indretning. Man ønskede et hus, der kunne fremstå repræsentativt som nationens kunsttempel. Opgaven var forbundet med indlysende vanskeligheder - at skaffe såvel skuespil som opera og ballet en egnet scene. Man troede fejlagtigt, at man kunne løse problemerne ved blot at bygge en scene, større end den i det gamle teater. Situationen medførte i virkeligheden, at man størrelsesmæssigt udadtil har skabt noget, der ligner en operascene og indadtil et skuespilhus, men et hus, der trods alt er for stort til mange typer taledrama. I denne konflikt mellem operas og skuespillets behov ligger kimen til de næste generations teaterdebatter.

I 1874 havde man således naivt troet, at en stor scene ville kunne klare alle krav. Man havde set bort fra, at kunstnerne havde gennemgået en betydelig udvikling. Operaen var blevet større og større, skuespillet med naturalismens fremkomst havde fundet

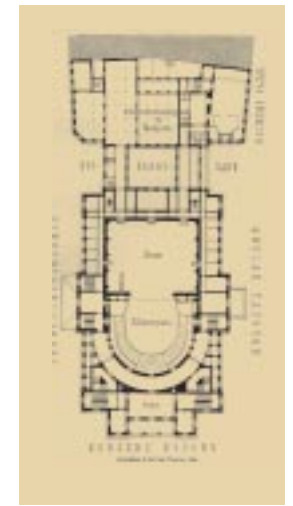
andre og mindre udtryk. Hertil kom almindelige akustiske problemer, noget der så at sige har haft permanent karakter på Gamle Scene, og hele den scenetekniske indretning med et maskineri, der fra starten var forældet.

TALESCENEN

Byen havde dog fået sin nationalscene, men tro nu ikke at debatten hermed forstummede. I 1886 dukker planerne om en alternativ intimszene op. Dette medfører de første forslag til kunstnerens adskillelse, noget der skitseres godt ti år senere i en teaterkommissions 354 sider lange betænkning, der bl.a. kan opremse ikke færre end syv forskellige aneksscenemuligheder, ligesom der er ideer fremme til en meget radikal ombygning af Gamle Scene.

Med det ny århundrede intensiveres debatten og antallet af løsningsforslag betydeligt. Teatrets daværende chef, professor Einar Christiansen, sætter i 1902 trumf på sagen ved at skrive:

“Der vil aldrig komme klarhed, fred og sundhed i Det Kongelige Teaters forhold, før Holberg får sit eget hus”

Grundplan af Det Kongelige Teater 1874. Man ser, hvorledes arkitekterne J.V. Dahlerup og O. Petersen havde disponeret byggeriet i det egentlige teater, mellembygningen eller kolonnaden med Heibergsgade ført igennem til Holmens Kanal, og den bagved liggende magasinbygning.

Dengang trafikken endnu ikke bød på større problemer. Dahlerups festlige teaterfacade, også kaldet “Nationens ansigt” mod Kongens Nytorv. Ældre fotografi, Det Kongelige Teaters Bibliotek og Arkiv.

Illustreret Tidende dækkede det store teaterbyggeri med talrige artikler og en del xylografere illustrationer. Her arkitekterne Dahlerup og Petersens vinderprojekt side om side med det gamle teaterhus. Her kan man umiddelbart fornemme størrelsesforholdene mellem de to teaterbygninger.

Og så er der fest. Tilskuerrummet i Dahlerups dejlige teater midt under en opførelse af Bournonvilles ballet "Arkona". Illustreret Tidende 1874.

samt ved at hævde, at

“adskillelsen af kunstarterne bør være fuldstændig.”

Der udgives pjecer og udtales mange patetiske ord, og i 1913 er man nået så langt i erkendelsesprocessen, at talescenens nødvendighed er fastslået. Dette udløser “Talescenernes parade”, der kort kan opsummeres i følgende:

I - Man kunne leje eller købe sig ind på et allerede eksisterende privatteater. Således figurerer fra 1880'erne til 1927 tanken om som nødløsning at leje/overtage Dagmar-teatret, ligesom man støder på ideen om at ombygge Hofteatret, der imidlertid i 1922 åbner som Teatermuseet.

En anden udflytterplan er at benytte Casino i Amaliegade til opera- og balletscene. Men stort set ingen vil flytte væk fra “Holbergs hus”, som det hedder, når det er skuespillet, man spørger eller “den historiske grund”, når det drejer sig om operaens og balletens personale.

II - Hvis man ikke kan benytte noget eksisterende, må der bygges nyt. Selvom der er skitseret planer til nybyggeri, som på grund af afstanden fra Kongens Nytorv ville betyde fuldstændig adskillelse - f.eks. Ivar Bentsens projekt fra 1919 til en opera- og symfoniiinstitution, altså et musikhus, beliggende på det gamle jernbaneterræn bag Palads Teatret - så er det dog karakteristisk, at de allerfleste forslag drejer sig om byggeri i umiddelbar nærhed af Gamle Scene, hvilket medfører det, man kan kalde dobbeltscenedrift og dermed kunstarternes forbliven under samme tag og administration.

Blandt de mange skitserede løsninger tegner der sig først og fremmest tre muligheder: Enten en dobbeltsceneløsning, hvor de to scener ligger i forlængelse af hinanden - den såkaldte “rygmod-ryg” løsning, hvorved man må inddrage den gamle maga-

På åbningsaftenen den 15. oktober 1874 var der trængsel udenfor Det nye Kongelige Teater. Det nye teater rummede knap 1600 pladser. Det ses, at belysningen endnu ikke er på plads. De røde lygter er ikke kommet op. Illustration fra Illustreret Tidende, 1874.

Åbningsaftenen i J.V. Dahlerups og O. Petersens nye teaterbygning. Man er midt i balletmester A. Bournonvilles Holberg-tableau, der udspilles foran et tæppe med den nye teaterbygning i et skylandskab. Fra sin plads på fjerde bænk til venstre ses H.C. Andersen i karakteristisk profil. Bemærk dirigenten og musikernes høje placering. I 1890 sænkede man gulvet, så meget, at man i 1909 måtte hæve det lidt igen. Xylografi fra Illustreret Tidende, 1874.

I forbindelse med dobbeltscenedriften arbejdede man i århundredets begyndelse både med en ryg-mod-ryg og en arm-i-arm løsning. Her et talessceneudkast af arkitekten Martin Borch fra 1910-11. Et eksempel på en arm-i-arm løsning, der aldrig blev realiseret.

sinbygning og evt. bygge videre ned ad Tordenskjoldsgade/Holmens Kanal. Eller at man benytter en såkaldt “arm-i-arm”-løsning, hvor den ny talesscene placeres på Brønnumsiden af Tordenskjoldsgade parallelt med Gamle Scene. Men i 1928 finder man frem til den tredje, endelige løsning i form af Holger Jacobsens Stærekasse, der jo som noget af et kompromis mellem “ryg-mod-ryg”- og “arm-i-arm”-løsningen er placeret vinkelret på Gamle Scene på en hjørnegrund mellem Tordenskjoldsgade og Heibergsgade. Interessant er det, at netop samtidig foreslog en enkelt arkitekt, August Leth, et nyt teater bygget dér, hvor Hirschsprungs ejendom ligger. En sådan placering har senere været diskuteret, men i dag er denne ejendom benyttet bl.a. til teatrets billetcenter.

STÆREKASSEN

Der skulle et Columbusæg til at løse al “dobbeltsceneproblemet”. Ja, løse er måske så flot et ord, for Stærekassen, som løsningen hurtigt blev døbt, er ifølge nogle den værst tænkelige, hvilket igen har sat sig dybe spor i de debatter og stadigt tilbagevendende til-, om- og nybygningsplaner suppleret med adskillige nedrivningsplaner, som fulgte i kølvandet af Stærekassens opførelse i 1931.

I slutningen af 1920'erne stod man foruden så mange andre problemer med en nationalscene, der krævede sin talesscene. Dertil kom en ringe økonomi, hvilket i en periode medførte, at der gik mode i fra arkitekters side at komme med spareprojekter. Arkitekten Holger Jacobsen, der oprindeligt i 1919 var kommet ind i teatertegneri-branchen ad bagdøren som en anden og mindre heldig teaterarkitekt Erik Bunchs medarbejder og kunstneriske rådgiver, havde frem til det endelige Stærekasseprojekt leveret flere forskellige løsninger såvel i samarbejde med Bunch som alene. Mens Bunch, der ikke var uddannet på Akademiet og dermed ikke medlem af Akademisk Arkitektforening, langsomt men sikkert blev kørt ud på et sidespor, lykkedes det for den akademistøttede Jacobsen at placere sig centralt. Allerede i 1925 var

Ikke mange år efter indvielsen af den nye teaterbygning opstod ønsket om en talesscene, og i årene fra omkring århundredeskiftet og fremefter vrirler det med planer til om- og tilbygninger, således at skuespillet kunne få en velegnet scene. Holger Jacobsen, som til slut sejrede med sit Stærekasseprojekt, indledte sit arbejde for Det Kongelige Teater med dette dobbelt-sceneprojekt fra 1919, hvor han i samarbejde med Erik Bunch foreslår en “ryg-mod-ryg” løsning med facade mod Holmens Kanal.

han ude med, hvad man kan kalde 1. Stærekasseprojekt beliggende på de i 1922 købte hjørnegrunde. Og Jacobsen kunne med overbevisning udtale:

“Den nye scene bør være fri af Dahlerups Det Kongelige Teater - men i forbindelse hermed.”
(Elin Rask side 283)

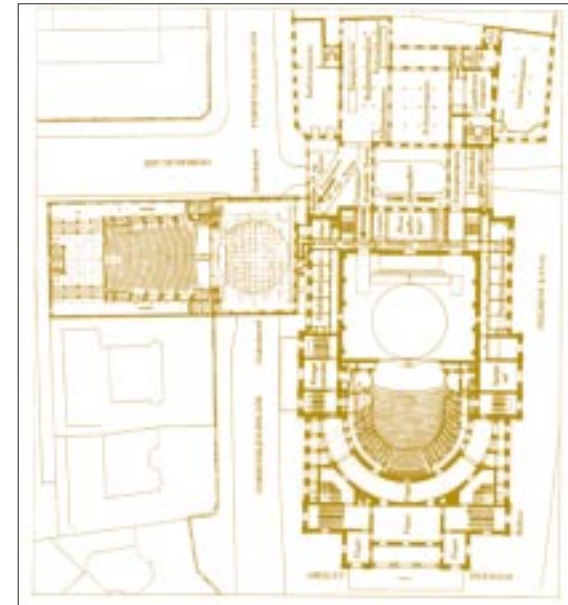
- og hermed slå fast, at der efter hans mening ikke burde diskuteres en fysisk radikal adskillelse af kunstarterne. Denne tanke - at kunstarterne skulle forblive sammen - har været umådelig sejlivet. Hver gang der er dukket ideer frem, som ville medføre kunstarternes adskillelse, har debatterne floreret. Det er i tiden løb blevet en repeteret tanke, at trods vanskelighederne, trods manglen på logik, trods det, at man i andre lande har adskilt kunstarterne, så er kunstarternes virke i samme hus, under samme administration, med anvendelse af samme værksteder etc. lig med den danske skueplads' identitet. Selvom det ikke altid ser sådan ud, har man en følelse af såvel kunstneriske, produktionsmæssige og administrative argumenter, for at kunstarterne, der oprindeligt var tænkt sammen, også skal forblive sammen.

Således kunne i forbindelse med den store ombygning af Gamle Scene i 1985 den daværende teaterchef, Henrik Bering Liisberg, svare følgende på spørgsmålet om kunstarternes stadige forbliven i samme hus:

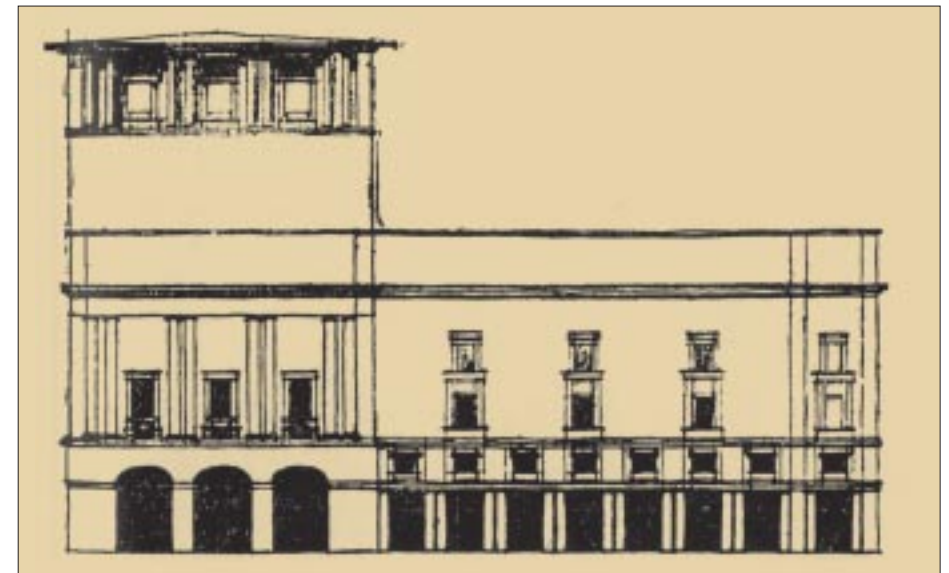
“Ja, både af irrationelle årsager, såsom den inspiration, der kan ligge i at færdes sammen og af mere rationelle økonomiske grunde.”

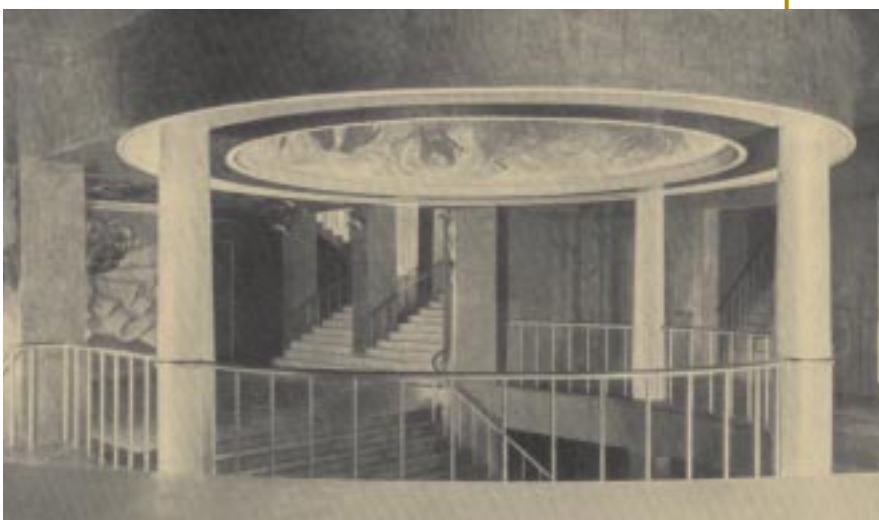
Imidlertid har udviklingen i de seneste år opblødt denne faste tro på kunstarternes forbliven sammen. Med det nye operabyggeri på Dokøen, og de fremskredne planer om et nyt skuespilhus på Kvæsthusbroen er der fysisk tale om i hvert fald en vis opsplitning, selvom Det Kongelige Teater stadig vil rumme de fire

Første offentliggjorte udkast af Holger Jacobsen til en teaterbygning i forbindelse med Det Kongelige Teater. Dagbladet København, 1925.

Grundplan af Det Kongelige Teater, Gamle og Nye Scene. Holger Jacobsens Stærekasse er placeret vinkelret på Dahlerups bygning. Scene-tårnet hænger over Tordenskjoldsgade, hvilket betyder, at Nye Scene er ude af niveau med Gamle.

kunstarter: Skuespillet, operaen, balletten og Det Kongelige Kapel under en fælles administration.

Fotos af interiør fra Stærekassen gengivet i Arkitekten, september 1931. Forhal og hovedtrappe.

TILBAGE TIL COLUMBUSÆGGET

Pludselig var der nogle, der så, at det prekære teaterproblem - Det Kongelige Teaters krav om en talescene - kunne slås sammen med et nyt, nemlig den voldsomt ekspanderende Radiofonis, der stod som et velhavende foretagende med akutte lokale problemer. Man satte de to institutioner i forbindelse med hinanden og fik i marts 1928 vedtaget loven om et teater- og radiofonibyggeri. Statsradiofonien betalte og lejede ud til Det Kongelige Teater!

Oprindeligt var man umådelig begejstret for planen, og arkitekten Holger Jacobsen udtalte, at det ny byggeri skulle være udpræget moderne ved at virke ved sine flader og størrelser og ikke ved en rig, kunstfærdig udsmykning og ornamentik.

Det til trods bryder kritikken løs, og den er mere end massiv, hvilket dog ikke forhindrede, at den samlede plan om en teater- og radiofonibygning i rigsdagen blev vedtaget med 100 stemmer mod 22.

Lovforslaget om at bygge tværs over Tordenskjoldsgade vakte stor indignation i byen. Under forhandlingerne i folketinget i 1928 sprængtes alle partirammer, og den radikale Elna Munch høstede betydelig berømmelse ved med et ord at karakterisere Holger Jacobsens projekterede teaterbygning sådan, at alle københavnere fra da af har benyttet ordet Stærekassen. Det var nemlig hende, der erklærede, at det er en kæmpemæssig stærekasse, der hang over gaden med sit blinde forlorne vindue. Og, tilføjede hun, når bygningen om få år bliver for lille for Radiofonien, fordi der ikke er taget hensyn til fjernsynet, vil der ikke være andet for direktøren at gøre end at gå op på snoreloftet og hænge sig.

Grev Holstein forsøgte sig også blandt modstanderne ved at hævde, at den arkitektoniske plan var en forfuskning, forvrængning og forfalskning af Dogepaladset i Venedig med en Sukke-

nes bro over Tordenskjoldsgade, og at Holger Jacobsens bygning iverdigt forholder sig til Dogepaladset som en abe til et kultiveret menneske.

Der indkaldes til protesttog søndag den 1. april 1928, og den 2. april kan pressen meddele, at ikke mindre end 20.000 deltog i protestmarchen mod "Sukkenes bro", "Silopakhuset" eller som Stauning kaldte projektet "Skamstøtten", og blandt deltagerne fandt man foruden en række folketingsmænd kunstnere som Anna Bloch og så naturligvis den detroniserede arkitekt Erik Bunch, hvis tidligere teaterprojekt rigsdagen havde forkastet. Stærkekasse-modstanderne udfoldede i det hele taget en fabelagtig energi. En kreds af borgere stillede 10.000 kr. til rådighed til en opførelse af "en kunstig Stærkekasse" af træ og lærred, således at man på forhånd kunne se, hvorledes bygningen ville komme til at se ud, et forehavende, der dog dengang ikke blev realiseret, men som man i 1996 forsøgte sig med i forbindelse med de daværende aktuelle nybygningsplaner. Den såkaldte teaterfugl.

Det var især det planlagte høje scenetårn, som vakte modstand. Det oprindeligt planlagte vindue gav unægtelig også vittighedstegnerne gode kort på hånden, og Holger Jacobsen annullerede da også denne åbning i tårnet under det videre arbejde ved tegnebordet, og i stedet fik vi Einar Utzon-Franks draperede Apollon gruppe - altså en stærkekasse uden hul til stæren.

For at imødkomme kritikken forsøgte man sig med en hug-en-hæl og klip-en-tå situation, hvor man sænkede scenetårnets højde, samtidig med man lagde etager på tilskuerrummet ud mod Heibergsgade for at skaffe lokaler til Statsradiofonien. Helt katastrofalt var det, at der i projekteringen slet ikke var tale om tilstrækkelige scenekædrer og sidescener. Noget der siden hen har fulgt Stærkekassen som en forbandelse.

Lige så meget denne bygning har været kritiseret for sine funktionelle mangler, har den været skældt ud for sit udseende. På den baggrund kan det virke helt utroligt, at Holger Jacobsens hus

Det forkætrede scenetårn, som det tager sig ud sammen med Dahlerups Gamle Scene. Holger Jacobsens Stærkekasse ændrer unægtelig også profilen mod Kongens Nytorv.

nu er gået hen og blevet fredet, men mangler eller ej, så er huset immervæk et af vort lands få store byggerier i en dansk tillempet art déco stil med såvel en udvendig som indvendig dekoration, der er at betragte som ganske tidstypisk, hvorfor Stærekassen i dag fremstår kulturhistorisk og æstetisk som en meget værdifuld bygning.

Holger Jacobsens art déco-prægede scenetårn med Einar Utzon-Franks skulpturudsmykning set fra Holbergsgade i retning mod Kongens Nytorv. Københavnerne var chokerede, og bygningen er blevet en af de mest udskældte overhovedet. Ikke desto mindre er den idag fredet.

Stærekassen blev indviet den 28. august 1931. Modtagelsen medførte i årene op til Verdenskrigen endnu engang teaterdebat. Den nye bygning gav jo hverken plads til “ben eller noget andet”, som dommen lød. (Elin Rask side 340)

I to sæsoner arbejdede man med dobbeltscenedrift. Så besluttede undervisningsminister Borgbjerg at nedlægge den kostbare institution, og forsøgte at overdrage Radiofonien hele bygningen. Columbusægget lignede mere og mere en skandale. Holger Jacobsens kompromisbygning var en realpolitisk løsning af mange års luftkasteller.

Efter at Radiofonien med bygningen i Rosenørns Allé, påbegyndt i 1937, havde gennemført udflytningen fra Stærekassen i 1941, blev Stærekassen endelig overdraget Det Kongelige Teater i 1945. Men løste det nu nogen problemer?

Ser vi på de vedvarende diskussioner, må svaret blive nej.

Men vi skal alligevel op i 1960'erne, førend teaterdebatten ikke bare ligner en repetition af allerede fremført for og imod. I dette banebrydende tiår får man med udviklingen inden for det alternative, eksperimenterende, politiske teater øje for nye indretninger af teaterbygningen. Turné- og gadeteater viser helt andre veje for teatrets fysiske rammer.

Der blev igen skrevet ønskesedler: Nyt opera- og ballethus, ny intimscene, nu til 300 tilskuere, og så endnu en radikal ombygning af Gamle Scene. Kongelig bygningsinspektør Nils Koppel leverede udkast i 1964. Man vil både have det store teaterhus, der kan alt - til opera og ballet og så de intime, primitive og rå rum til den unge dramatik. Men ønskesedlen er for lang, og det holder politikerne væk.

Arm-i-arm ideen har holdt sig længe. Så sent som i 1977 foreslår Nils Koppel et nyt skuespilhus for Det Kongelige Teater placeret på Stærekasse-grunden samt på grundene Tordenskjoldsgade 1 og 3.

Fotos af interiør fra Stærekassen
gengivet i Arkitekten, september
1931. Hovedtrappe og tilskuerrum

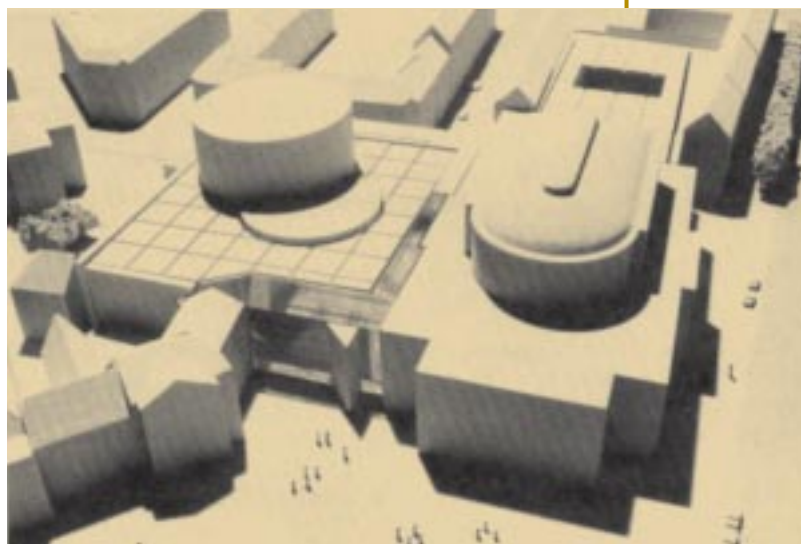
Med Niels Matthiasen som kulturminister fik man i 1970'erne en ven af teatret. Med sans for realiteter fastslog han, at en nybygning af et opera- og ballethus ikke kunne forventes gennemført i overskuelig fremtid, men at man kunne regne med en gennemgribende ombygning af Gamle Scene og et nyt skuespilhus. I 1977 er Nils Koppel på banen igen, hvorefter man i marts 1978 indbyder til konkurrence om udformning af et nyt skuespilhus - underforstået, at Stærekassen kan rives ned. Dét giver Stærekassen venner, og der er stor modvilje mod indhug og nybyggeri i den gamle bymasse omkring og ud mod Kongens Nytorv. Selvom man i 1979 kan præmiere fire af de 49 indkomne forslag, er der intet, der virker indlysende, og da Niels Matthiasen dør i februar 1980, står man med en række storstilede, men uafsluttede og ikke vedtagne planer til Det Kongelige Teaters fornyelse. Stærekassen skulle rives ned, og på stedet med inddragelse af grunden op mod Harsdorffs palæ og ind mod Charlottenborg skulle der bygges et nyt hus til skuespillet. Og så skulle Gamle Scene totalt ombygges.

De omfattende planer var for ambitiøse for det nye tiår, og med sans for det mulige satte man kræfterne ind på ombygningsplanerne, der blev udarbejdet og ledet af arkitekterne Knud Holscher, Svend Axelsson og Nils Koppel, hvorved Gamle Scene skulle forvandles til en egnet spilleplads for opera og ballet, mens skuespillet indtil videre blev henvist til den udskældte Stærekasse. Selvfølgelig kom der protester, men ombygningsarbejdet gik i gang og blev fuldført i 1985, hvorefter Gamle Scene stadig med diskussion tilføje siden da har tjent først og fremmest som hjemsted for operaen og balletten.

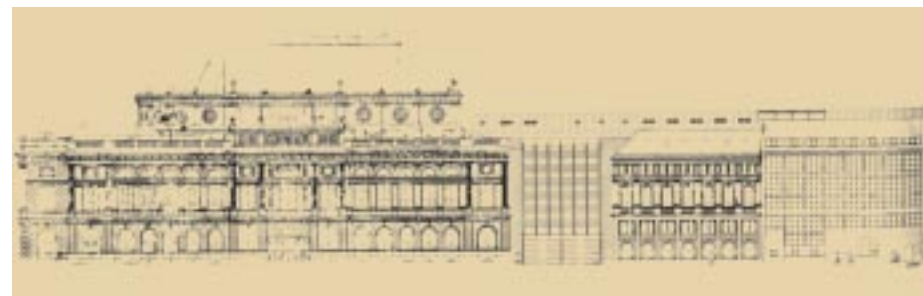
Og skuespillet? Henvist til Europas grimme og mest uanvendelige bygning, som Jørgen Reenberg så elegant har udtrykt det. Denne situation var ikke ligefrem skabt til at skabe ro omkring teatret.

De seneste år har i høj grad været præget af puslespil frem og tilbage med planer og visioner til en udbedring af stadigt større og større pladsproblemer.

I marts 1978 indbød kulturministeriet til en konkurrence om udformning af et nyt skuespilhus. I august samme år blev fire forslag præmieret. Blandt dem var arkitekterne Knud Holscher og Svend Axelsson. De modtog 100.000 kr. for dette projekt på Stærekasse-grunden, Tordenskjoldsgade 1 og 3.

Tegning af Nils Koppel og Knud Holscher til den store ombygning af Det Kongelige Teaters bagland, der blev gennemført i 1981-85.

Først og fremmest har man arbejdet med byggeplaner ud fra ideen om kunsternes forbliven samlet. Fra teatrets side er behovet for et nyt skuespilhus igen og igen blevet fremhævet. Dette ville indebære en nedrivning af Stærekassen, men den selv samme Stærekasse fik stadig flere og flere venner - især udenfor teatret. De æstetiske domme over denne bygning gennemgik i begyndelsen af 1990'erne en forvandling. Akademirådet indstillede bygningen til fredning, og en nedrivning syntes efterhånden som tid gik mere og mere umulig.

Parallelt hermed dukkede nye planer op. Denne gang om et nyt musik- og operahus tegnet af arkitekten Henning Larsen og beliggende på bryghusgrunden ved havnefronten. Naturligvis vakte denne plan den slumrende tanke om kunsternes adskillelse til live igen.

I løbet af efteråret 1994 opgiver Kulturministeriet og Det Kongelige Teater modstanden mod Stærekassens fredning. Af politisk vej banes der finansielt grundlag for nybyggeri til skuespillet på Hirschsprung karreen. Der udskrives arkitektkonkurrence, som i marts 1996 vindes af den norske arkitekt Sverre Fehn på det velkendte teater-fugle-projekt. Et projekt der som bekendt igen måtte opgives, fordi man anså den planlagte glasindpakning af Stærekassen for en "voldtægt" af den nu fredede bygning. Resultatet var nye protester, nye høringer, nye rapporter og ny nervekrig. I januar 1998 opgives teaterfuglen definitivt. Der skrives atter rapporter. Kunsternes adskillelse spøger igen. Der indgås i august

1999 et nyt politisk forlig, der skulle sikre skuespillet et nyt hus, denne gang ved Turbinehallerne.

Men ikke alt går, som de tror på Christiansborg. Som sendt fra en klar himmel modtager Det Kongelige Teater et yderst generøst tilbud: "A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til Almene Formaal" vil finansiere et nyt operahus, tegnet af arkitekten Henning Larsen, placeret på Dokøen, til indvielse 2005. Alt falder på plads og endnu et forlig sikrer, at skuespillet skal have sit hus, nu beliggende på Kvæsthusbroen, samt at Stærækassen skal bygges om. Det er nærmest svimlende.

I skrivende stund - januar 2002 - bygges der på Dokøen, Stærækassen er blevet renoveret og ombygget, og fristen for deltagelse i konkurrencen om et nyt skuespilhus er udløbet. Og her holder vi så vejret. Det ser jo ud som om problemerne - i hvert fald for en rum tid - er løst...

LITTERATUR

Arkitekten: Månedshæfte, september 1931.

Den danske Skueplads' Historie fra dens oprindelse i 1722 til 1900, udgivet af F. Zachariae, særtryk af "Før og Nu", København 1917.

Jens Engberg: Til hver mands nytte. Historien om Det Kongelige Teater 1722 - 1995, bd. I -II, Frydenlund 1995.

Niels Friis: Det Kongelige Teater. Vor nationale scene i fortid og nutid, København 1943.

Lise Funder: Dansk Teaterbyggeri 1870-1910, Gad, København 1986.

København før og nu - og aldrig, udgivet af Bo Bramsen og Palle Fogtdal, bd. 2 Steffen Linvald: Gammelholm og Frederiksholm, København 1987.

Harald Langberg: Kongens Teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1774, København 1974.

Palle Lauring: Ei blot til Lyst. Det Kongelige Teater 1874-1974. Forum, Kbh 1974.

Elin Rask: Trolden med de tre hoveder. Det kongelige Teater siden 1870, bygningshistorisk og kulturpolitisk, Akademisk Forlag, København 1980.

Teatret paa Kongens Nytorv 1748-1948, tekst: Alf Henriques, Torben Krogh, Henry Hellesen, Poul Linneballe, Robert Neiiendam, Julius Clausen, Svend Erichsen, Einar Thomsen, Holger Gabrielsen, København.

Leif Tuxen og Elin Rask: Ej blot til Lyst - også en arbejdsplads, Dansk Historisk Håndbogsforlag 1987.

TEATERCHEF: MICHAEL CHRISTIANSEN

TEKST: OLE NØRLYNG

LAYOUT: HELEN H. PETERSEN

2. UDGAVE JANUAR 2002